

Gordana Đerić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Razvoj stereotipa – multidisciplinarni pristup

(antropološka, socijalno-psihološka, književno-istorijska i imagološka perspektiva)

Simboličke predstave o 'Drugosti' u svetu postoje skoro koliko i svet i savladavanje orijentisanja u njemu; zbog toga se čini da je mentalno mapiranje staro bar koliko i sama kartografija, ako nije i starije. U istraživanjima predstava iz preistorijskog vremena pročitacemo da su stanovnici današnje severne Evrope percipirani kao o “vatreni” i “impulsivni” ljudi nasuprot “hladnim južnjacima”. Sklonost ka povlačenju mentalnih granica posebno karakteriše antičko doba, kada istaknuti filozofi pišu o odlikama zajednica kojima pripadaju uporedo sa opisivanjem “karaktera stranaca”. Iz perspektive dugog trajanja, kolektivna svojstva – pripisivana stanovnicima zapada, istoka, severa ili juga – vremenom su se menjala, ali je mogućnost da se neka predstava stvori, održi ili promeni uvek pripadala onima koji su imali najviše političke, vojne, ekonomske ili simboličke moći. Tako je, u vreme Rimskog Carstva, na primer, prostor zapadno i severno od njegovih granica smatran varvarskim prostorom. Ova, iz današnje perspektive, iznenađujuća zapažanja, nisu bila kratkog veka. Danas znamo da takve predstave više ne važe, ili, ako za nekoga uprkos svemu važe, onda su obrnute. Ono što je u istorijskoj perspektivi uvek isto, bez obzira na vrednosne promene, jeste činjenica da se pozicija 'Drugosti' određuje iz pozicije moći.

Za savremeno simboličko i vrednosno orijentisanje presudan je prosvetiteljski period i promene u filozofiji i književnosti koje je on izazvao. Suštinska promena do tada vladajućih paradigmi, izražena simboličkom podelom na 'Zapad' i 'Istok', u osnovi je imala manje simboličku a više faktičku podelu na industrijsku i zemljoradničku Evropu,

čije su se granice uglavnom poklapale sa referentnim tačkama simboličke distinkcije.¹ Naravno, u tom periodu nije moglo biti reči o simboličkoj geografiji, stereotipima ili mentalnom mapiranju iako je takva praksa u retorici i orijentaciji primenjivana;² govorilo se, u ovom slučaju iz zapadnoevropske perspektive, o “civilizovanima” i “varvarima”, a u periodu romantizma sve više i o posebnom “karakteru naroda”³ odnosno “narodnog duha”. Krajem XVIII i početkom XIX veka imperijalnu logiku sledi i srazmeran interes za istraživanjem “psihičkih karakteristika naroda”, kako onih poznatih, tako i udaljenih, “varvarskih”. Da je takva perspektiva u ovom periodu bila sasvim uobičajen diskurs, pokazuju i naslovi popularnih dela.⁴ U periodu organizovanja država na nacionalnim principima, odnosno u procesu konstituisanja nacija i istraživanja nacionalnog karaktera su u zenitu. Povećano interesovanje za ova pitanja rezultovalo je osnivanjem nove naučne discipline, etnopsihologije⁵ ili psihologije naroda (1851), čije je utemeljenje, između ostalog, bilo posledica 'romantičarskog zaokreta', ali i duge tradicije pisanja o “posebnostima duha” u oblasti filozofije, književnosti i jezika, kao i popularnosti dela iz prethodnog veka u kojima se i o tome govorilo: od Monteskejevog *Duha zakona* (1748) u kome se tvrdi da 'ljudi nisu svugde isti' do *Ideja o filozofiji istorije čovečanstva* (1784/1791) J. G. Herdera, koji je oslanjajući se na jezičke i običajne različitosti naroda smatrao da je u 'primitivnom kreativnost i snaga' i da svaka narodna grupa mora slediti 'ono što je u njenim kostima'.⁶ Književnost u ovom smislu donosi još više, pa jedan od popularnijih žanrova postaju upravo avanturistički romani i putopisi koji donose niz novih zapažanja o dalekim “varvarskim” narodima.⁷

---

¹ Više: Pomian, 2001; Wolff, 1994.

² Ova podela, u najširem smislu sledi vertikalnu osu i deli evropski kontinent na “civilizovani Zapad” i “varvarski Istok”. Više od dva veka ovo je dominantni način simboličke orijentacije čija se kognitivna perspektiva neretko tretira kao norma objektivnosti. Zbog toga, ova perspektiva nije bez značaja za simboličko i praktično određenje regiona kome pripadamo, kao ni za navodno zajedničke vrednosti koje, prema toj perspektivi, delimo. O mentalnom mapiranju i simboličkoj geografiji, više: Milan Subotić, 2007: 7-45.

³ Smatra se da je pojam *nacionalnog karaktera* prvi put upotrebljen 1741. godine u delu “O nacionalnim karakterima” Dejvida Hjumana.

⁴ Kao primer može se navesti *Ogled o nacionalnom karakteru. Istraživanja nekih osnovnih razloga formiranja i modifikovanja karaktera civilizovanih naroda* Rišara Šenevija iz 1832. godine.

⁵ Više: Kecmanović, 2005 : 5-28.

⁶ Više: Berlin, 2006: 78.

⁷ O razvoju negativnih predstava o jugoistočnom delu Evrope u zapadnim književnostima: Goldsworthy, 1998; Todorova, 2006 :191-275.

Na početku XX veka istraživanja o “karakteru i mentalitetu naroda” slede političku potrebu da se upozna 'Neprijatelj' ili da se stvori njegova 'slika' – 'slika Drugosti'. Zanimanje pojedinih vlada ili interesnih grupa za ova pitanja naročito će doći do izražaja između dva svetska rata; neka od najpoznatijih antropoloških istraživanja bila su motivisana upravo ovim razlozima. Uporedo sa ovakvim interesovanjima u društvenim naukama XX veka može se konstatovati i jedna drugačija potreba. Ona, u najkraćem, sledi odgonetanje pitanja zašto je čoveku uopšte potrebno da uopštava, klasifikuje, svodi na zajednički imenitelj. Takva interesovanja predstavljaju rodno mesto istraživanja stereotipa, odnosno 'slika u glavama' kako je ovaj fenomen prvobitno nazvan.⁸ Takođe, ona će vremenom potiskivati i marginalizovati ispitivanja 'nacionalnog karaktera', budući da se sve ono što se do tada učitalo u pojam 'nacionalnog karaktera', u vrednosne odlike ili zajednička svojstva nekog kolektiviteta, počelo smatrati stereotipima. Ne treba, međutim, imati iluzija da je ovaj zaokret, odnosno promena “etničkog karaktera” u “etnički stereotip”, izdejstvovana akademskim uvidima. Ona je u najvećoj meri bila posledica katastrofalnih učinaka Drugog svetskog rata, pa su zbog nove korektnosti i “mira u (zajedničkoj) kući” rasna istraživanja i istraživanja nacionalnog karaktera skoro potpuno potisnuta iz akademske prakse,⁹ bar na način koji je bio dominantan na prelomu XIX i XX veka. Ipak, u okvirima simboličke geografije i imagologije, koja izučava predstave o 'kolektivnim svojstvima' u književnosti, pojam 'etničkog karaktera' nastavlja svoj život, bar kao predstava. Takođe, u okvirima sociologije i socijalne psihologije, naročito posle Drugog svetskog rata razvijaju se metodi koji treba da ukažu na stabilnost, odnosno promenu određenih 'kolektivnih svojstava'. Koliko su ovi napori bili istraživačke, naučne prirode, a koliko u službi revitalizacije i promene slike o pojedinim evropskim narodima, ostaje drugo pitanje.

---

⁸ Naglašavajući da stereotipi nisu neutralne slike, koje su tu samo zato da bi uspostavile “red u zbrci”, Walter Lippman u delu *Public Opinion* (1922) prvi put imenuje fenomen stereotipa na ovaj način.

⁹ U periodima međuetničkih i ratnih napetosti takva pravila ne važe. Sumrak Jugoslavije, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, pokazao je nagli porast upotrebe do tada potiskivanih predstava o 'Drugima', kao i konstruisanje navodno nepomirljivih razlika između naroda koji su je činili. Pripreme za redefinisane Jugoslavije prati povećano interesovanje za studije karaktera i mentaliteta i ponovno štampanje najznačajnijih dela iz oblasti karakterologije i etnologije s početka XX veka. S druge strane, političke elite severozapadnih republika koje su težile osamostaljenju znale su da iskoriste simboličke predstave o 'Zapadu' i 'Istoku', pa su na toj paradigmi konstruisali predstave o sebi i 'Drugima', ne samo na karakterološkim, nego i na religijskim, ideološkim i razvojnim osnovama. Više: Bakić-Hayden, 2006: 15-53.

Iako se prosvetiteljski obrt može smatrati formativnim periodom dominantnog modelovanja slike sveta u modernom vremenu i stvaranja i danas upotrebljivih predstava o Zapadu i Istoku, kao i o pojedinim narodima, u nekoliko disciplina tokom XX veka ulažu se naponi da se takve predstave relativizuju ili bar ispituju. Za sve ove discipline (sociologija, antropologija, lingvistika, istorija, socijalna psihologija, političke teorije, teorija književnosti i filma, imagologija i slične discipline) stereotip će biti pojam bez koga je teško objasniti društvenu promenljivost i čovekovu adaptibilnost na nju. A šta je zapravo stereotip i koliki je njegov značaj u društvenoj teoriji, pitanje je na koje se teško može dati jednoznačan odgovor. Za decu, unuke ili prauunuke prosvetiteljstva on je najčešće bio praznoverica, ali i nešto čime su se koristili ili nešto što su i sami proizvodili. Ovi poslednji mu se sve više priznaju vrednost neophodnosti u mišljenju, govoru, orijentaciji. Nešto ranije, odnosno pre priznanja nužnosti postojanja stereotipa, kao da je među naučnicima postojao konsenzus oko “dobrih” i “loših” stereotipa, pa su neki bili nesporni ili štaviše poželjni, dok ovi drugi, opet po tom nepisanom dogovoru, nisu dolazili u obzir. Promenama vladajućih ideologija u XX veku, menjala se i korektnost pojedinih stereotipa. Danas će politički korisne attribute u minulim vekovima (“civilizovan” i “varvarin”, na primer) retko ko ozbiljan upotrebiti: poželjno je da govorimo samo o *drugacijem* ili o *nivoima* različitosti, nikako u vrednosnim opozitima iako su oni najkorisnije prečice i već svima jasni.

Zato, kada govorimo o stereotipu, govorimo o relativno novom i nestabilnom terminu, koji je poslednjih decenija dosta rabljen u različitim disciplinama društvene teorije. S druge strane, uprkos učestalosti upotrebe, ovaj pojam polako gubi na značaju – prvenstveno zbog nedostatka preciznog referenta, brze zamenljivosti jednog stereotipa drugim i odatle nedoslednosti u korišćenju. Čini se da je i u teorijskom radu, i u javnom govoru uopšte, sve manje onoga za šta ne bismo mogli reći da je neka vrsta stereotipa ili da nije stereotip određenog doba. Kada je poslednjih godina u javnom jeziku postao poput bilo koje druge “pojmovne navike”, stereotip je podelio sudbinu svih ostalih pomodnih reči ili pojmova: što je više iskustva pokrivaio, ili se češće javljao kao objašnjenje ili odgovor na najrazličitije nedoumice, tim je brže gubio na svojoj preciznosti i jasnosti. Uglavnom je ono što se popularnim pojmom identifikovano sam pojam stereotipa činilo sve banalnijim, možda čak i suvišnim. Do izostanka čvršćeg

uporišta stereotipa kao analitičke kategorije došlo je i iz drugih razloga. Reč je o tome da su u ovaj pojam, u zavisnosti od disciplinarnе pozicije samog istraživača, sve do sedamdesetih godina prošlog veka, a u pojedinim disciplinama i mnogo duže, učitavana različita – najčešće izrazito negativna – značenja, pa je i samo pitanje *šta jeste odnosno nije stereotip* ostajalo ili usko određeno (za potrebe datog konteksta) ili “samorazumljivo”. Većina istraživača, bez obzira na disciplinarnе razlike, uglavnom se slagala u jednom – da stereotip znači pojednostavljeno prikazivanje pojava, grupa, kolektiva. Ono što je, međutim, najviše uticalo na njegovo dominantno javno značenje jeste pretežnost izučavanja etničkih, kulturnih, rasnih i polnih stereotipa, što je na kraju dovelo do svođenja ovog pojma na etničku (kulturnu, rasnu ili polnu) distancu, čime je cementirano njegovo “samorazumljivo” odnosno negativno značenje.

Pojam stereotipa, međutim, nema jednoznačan (negativan) karakter, pa se ovladavanje ovim pojmom i njegovo definisanje u društvenoj teoriji pokazuje kao složen zadatak. Pre svega, stereotip je važna kognitivna funkcija, neodvojiva od komunikativnosti, zbog čega je sam fenomen tipizacije (šablonizacije, katalogizacije, klasifikacije i sl.) opisiv kao izraz nužnosti jezičkog i misaonog ekonomisanja. Nešto bliže određenje, koje nas uvodi u “život” samog pojma, stereotip opisuje kao mamac preovlađujućeg shvatanja, predvidljiv način govorenja i ponašanja koji se stoga očekuje. Tako shvaćen, stereotip je poput već “poznatog načina”, uspostavljeni model uopštavanja, koji ima “tajnu redukcije” zbog koje se teško i sporo menja. Drugim rečima, stereotip je “sporazum” između jedne čovekove potrebe i jedne čovekove sklonosti; on svoje mesto nalazi upravo u sadejstvu inače protivurečnih svojstava čoveka – nužnosti sažimanja i pojednostavljenja utisaka i predstava o svetu, odnosno potrebe njihovog sažetog definisanja ili imenovanja, na jednoj strani, i čovekove sklonosti da se povodi za retoričkim, pa makar ono označavalo i najneverovatnije stvari, na drugoj strani. Kako je ova “prečica u mišljenju i govoru” koliko nužna toliko i normalizovana u procesu same primene, ona pre svega služi kao sredstvo prepoznavanja, orijentisanja i potvrđivanja, ali i kao mehanizam uopštavanja, vrednovanja i etiketiranja.¹⁰ Pojednostavljeno, stereotip jeste efikasno “sredstvo” – ali nije samo “sredstvo” kojim nekoga vređamo (ili hvalimo) na rasnoj, etničkoj, polnoj, profesionalnoj, ideološkoj, fizičkoj ili nekoj drugoj osnovi. Budući vrednosno neutralan

---

¹⁰ Više: Đerić, 2005; Rot, 2000.

pojam u analitičkoj praksi, poslednjih godina mu je priznat i veći značaj od pukog reduktivnog sredstva u zbirnom predstavljanju: stereotip je postao jedno od osnovnih sredstava kako u obrazovanju stavova tako i u njihovom ustaljivanju, nezaobilazni element svakog kolektivnog i individualnog angažmana, ali i najvažnije sredstvo uspostavljanja, raspodele i osporavanja moći. Preciznije, stereotip je sredstvo jakih, kojim se obezbeđuje “kulturalna superiornost”, odnosno “kulturalni imperijalizam” kao zamena ili produženje “ekonomskog imperijalizma”.

Bez obzira na akademske uvide u promenljivost značenja stereotipa, jasno je da šira javnost i posebno mediji nisu imali mnogo sluha za ove 'nijanse'. Oni su se uglavnom povodili za promenama koje nameće politika, forsirali politički (ili društveno) korektne stereotipe, zanemarivali prevaziđene, bez osvešćenosti da su to bili ili da jesu stereotipi. Iako se s promenama ideologija menjala “korektnost” pojedinih stereotipa, ideološki ili politički stereotipi, i posebno razni birokratski formalizmi koji su i formom i sadržinom potpuno interiorizovani da ih retko ko kvalifikuje kao “sporne”, odnosno stereotipne, prolazili su (i prolaze) skoro neopaženo. Čvrsto infiltrirani u “običnost” zvaničnih jezika i stilova, ne privlače analitičku pažnju. Iako ovakva situacija nije isključiva odgovornost analitičara i istraživača, odgovornost za vrednosnu selektivnost stereotipa, koja se prenosi i u širu javnost, ne mogu da izbegnu. Naime, među istraživačima kao da i dalje postoji konsenzus oko “korisnih” stereotipa, pa su neki nesporni ili štaviše poželjni, neophodni kao “saznajna norma”, “akademska ili ideološka legitimacija”, dok neki drugi, budući prevaziđeni, bivaju cenzurisani. Svedoci smo da se imena pojedinih regiona ili naroda, s obzirom na to da su u određenim periodima smatrana vrednosno negativnim, brišu iz javne upotrebe, odnosno zamenjuju novim imenima. Poslednjih decenija, zahvaljujući razvoju studija kulture i sveopštoj dekonstrukciji dominantnih naracija, mnogo više pažnje poklanja se retoričkoj korektnosti. Odnos prema 'Drugosti', iz usko retoričke perspektive, sigurno se menja – kako prema manjinama, tako i prema ženama, ličnim izborima i sl. Ipak, diskutabilno je da li nova 'korektna retorika' utiče na menjanje dugo stvaranih predstava; da li se promenom retorike o 'crncima' u 'obojene' ili 'afroamerikance' menjaju i predstave o njima, odnosno da li se doslednim preimenovanjem 'Balkana' u 'Jugoistočnu Evropu' ('Zapadni Balkan') ili 'Cigana' u 'Rome' u zvaničnim diskursima suštinski menja status ovog regiona, odnosno naroda, ili se još

više naglašava postojanje predrasude? Drugim rečima, da li su promenjene oznake i imena u javnom govoru stereotipi našeg doba – retoričke maske čijom se skoro obaveznom upotrebnom priznaje i legitimizuje postojanje stigme, još više provociraju 'osetljiva mesta' – ili ovakva praksa bar unekoliko dovodi do promene statusa 'označenih', čime 'afroamerikanci' bivaju manje 'crnci', 'Romi' manje 'Cigani', a 'Zapadni Balkan' manje 'Balkan'?

U istoriji izučavanja stereotipa, najviše pažnje poklanjano je kulturnim i etničkim stereotipima. Poslednjih decenija, njima se pristupa iz perspektive kulturne intimnosti,¹¹ odnosno 'kolektivne spoznaje jastva', koju čine sve takozvane 'vezujuće osobine' jednog naroda, koje su izvor spoljašnje neprijatnosti i unutrašnje sigurnosti. One se najčešće odnose na zamišljene narodne odnosno nacionalne 'suštine' i vrednosti, specifična svojstva, na osobenosti i razlike u odnosu na Druge, uglavnom susede. I ovde se, dakle, novim jezikom tematizuje priča o 'nacionalnom karakteru'; dosledno istraživanje njegovih 'svojstava' pokazuje srazmerno pražnjenje i punjenje u zavisnosti od potreba i konteksta, ali 'istine dugog trajanja' i 'slike u glavama', kako su prvobitno imenovani stereotipi, zapravo nikada sasvim ne nestaju. U činjenici njihove trajnosti i stalne potencijalne prisutnosti sadržani su i agensi moguće manipulacije i eskalacije u kriznim periodima. Zbog toga se čini da je reafirmisanje prvobitnog određenja stereotipa, kao 'slika u glavama', od presudnog značaja za njegovo razumevanje, budući da nas ono spasava reduktivne primene stereotipa, kao nečega što se isključivo odnosi na domen retoričkog, negativnog i lošeg, vezanog za jezik primitivaca.

Kako su svakoj komunikaciji stereotipi zapravo neophodni, praktične koristi od njihove upotrebe danas više nikome nisu nepoznate: oni su sredstvo izražavanja posebnosti, kulturne i svake druge pripadnosti, konstruisanja distance, slike kolektivnog identiteta i kolektivnog Drugog, ali i mnogo više od toga. 'Slike u glavama' odnose se i na neverbalne predstave i postupke, odnosno i na ono što ne mora biti izrečeno, nego je deo opšteg idioma koji formira identitet. Stoga bi pogrešno bilo misliti da predstave o kojima se ne govori javno ne postoje. Naprotiv. Naše poimanje sveta uglavnom se zasniva na

---

¹¹ O kulturnoj intimnosti, više: Hercfeld, 2004 :16-50.

nizu *prećutnih pretpostavki*, bez obzira na zvanični diskurs.¹² To su vrednosti, mišljenja i predstave o svetu koje se zbog svoje 'bazičnosti' i 'prirodnosti' uglavnom ne artikuliraju. Ona su poput gramatičkih modela maternjeg jezika. I kao što se ta gramatika uči u ranom detinjstvu, u porodičnom okruženju i nikada se ne preispituje, osim kada 'zaškripi', tako i ove pretpostavke ostaju izvan svakog javnog problematizovanja i preispitivanja, ali i važan deo kulturne intime, individualne i grupne. Osnovu tih pretpostavki čine 'samorazumljive istine', zbog čega se retko preduzima njihovo preispitivanje. Budući *neprimetljive u diskursu*,¹³ ako i dođe do njihovog tematizovanja, ono se odvija u značajnom empirijskom vakuumu. U nekim slučajevima reč je o inerciji i trajnosti upravo sistemski i pravno *naloženog zaboravljanja* onih uverenja koja opstaju uprkos promenama zvaničnih diskursa i prilagođavanja politički korektnom govorenju. Drugim rečima, odsustvo određenih predstava iz javnog diskursa ne isključuje mogućnost njihove stabilnosti u društvenom mapiranju i orijentisanju. Te predstave mogu biti aksiomske i opšte da se zbog svoje raširenosti i prihvaćenosti i ne vide. Reklo bi se da se njima gleda, a ne vidi. S druge strane, mogu biti i svesno prikrivane i prećutkivane, budući da se kose sa političkom, pravnom ili ideološkom korektnošću određenog perioda.¹⁴

Ovakvo stanovište podjednako uvažava očekivani način "viđenja stvari" (reagovanja ili ponašanja) i ustaljeni način govorenja. Za razliku od uobičajenog razumevanja, u kome je stereotip skoro uvek verbalizovana predstava (retorički kliše), ova šira slika fenomena navodi na diferencijacije u okviru samog pojma na *jezičke stereotipe*, odnosno stereotipe u jeziku/govoru, koji su njegovo inherentno, neophodno svojstvo, i na *stereotipe u postupanju* (neverbalni, očekivani način reagovanja). Pandan navedenoj podeli (na stereotipe u postupanju i jezičke stereotipe) bilo bi razlikovanje ovog fenomena na *neme* (prećutne ili ćuteće) i *glasne* stereotipe. Ako bi se ovaj ideal-tipski model mogao dalje razvijati, nemi stereotipi bi u takvoj raspodeli više odgovarali tzv. introspektivnim, t(r)ajnim i opštim stereotipima, dok bi u domenu glasnih stereotipa bili oni koji se tiču

---

¹² Dorothy Holland & Naomi Quinn, (1987:14).

¹³ U kognitivnoj antropologiji i lingistici ova pitanja i problemi do danas su među najtežim – kako analizirati načine mišljenja, kulturne pretpostavke i mentalne mape kojima se ljudi služe i na osnovu kojih grade predstave o svetu i svom mestu u njemu, a koje zbog svoje 'samorazumljivosti' uglavnom ne artikuliraju? Više: Dorothy Holland & Naomi Quinn, (1987: 3-40) i Fauconnier & Turner, (2002 :17 –50).

¹⁴ O odnosu ideologije i strategijama manipulativnih procesa, videti u zborniku: Louis de Saussure & Peter Schulz, (eds.) 2005.

autopromocije, markantnih mesta u opisu savremenog stanja, mode u diskursu i uopšte užeg tematskog ili vremenskog konteksta. I dok se korektnost ili aktuelnost pojedinih (glasnih) stereotipa menja, što ih izbacuje iz javne arene, zamenjuje novima ili prepušta zaboravu, nemi stereotipi se skoro nikada ne 'potroše'.

U praktičnoj ravni to izgleda ovako: na jednoj strani su predstave koje mogu ali i ne moraju da se prepoznaju kao stereotipi i koje postaju opšta retorička mesta određenog konteksta; na drugoj strani imamo doslednost u verbalnom neoznačavanju, ćutanju ili prećutkivanju, koje je takođe opšte mesto tog istog konteksta, odnosno konstitutivni deo same prakse. (Slučaj jugoslovenske zvanične politike pre raspada, odnosno njene javne retorike – najbolji je primer za to.) Vitalnost veze između ovako označenih tipova stereotipa je nesumnjiva: ono što se ćuti ili prećutkuje, opstajući kao konstitutivni deo značenjskog kontinuuma, napreduje iza površine retoričkih kulisa, praktikuje se u samoj prinudi sveta života, katkada i u osmišljavanju trajnijih, kompleksnih projekata. Iz ove perspektive, ćutanje je 'glasnije', jer mu tek govorenje daje potpuni smisao, osvetljavajući upravo ono što je u ćutanju najsuštinskije. Pod *ćutanjem* se, dakle, ne podrazmeva samo neprevodivost u jezik ili negovorenje u bukvalnom smislu, nego mnogo više ono što ostaje 'iza izgovorenog' kao neartikulisano ali 'prisutno, preciznije, kao toliko glasan ostatak govorenja da bi ostao nećujan i da bi se mogao drugačije manifestovati osim ćutanjem. S druge strane, i *glasno* (izgovoreno) skoro uvek referiše na nemi poredak stvari i ustaljeni šablon u mišljenju ili postupanju. Hipotetičkim uspostavljanjem lestvice važnosti ovako diferenciranih stereotipa na dijahronom planu, nemi stereotipi bi, uprkos svojoj statičnosti (ili zahvaljujući upravo njoj), imali 'veću težinu' od glasnih stereotipa. Zato se u najkraćem može reći da je agresivnost glasnih stereotipa uslovljena kumulativnošću nemih stereotipa.

Budući da stereotipi ne postoje samo na retoričkom i manifesnom nivou, ovaj fenomen je 'izrastao' u poseban i ne uvek lako prepoznatljiv vid diskursa. S druge strane, izvesno je da ako postoje 'privilegovani akteri' u proizvođenju i difuziji kvalifikativnih narativa i uopšte stereotipnih, pojednostavljenih predstava, onda su oni vezani za sferu javnog i političkog, odnosno za moć javnog i političkog shvaćenu u najširem smislu. Mada se naracije kojima se reprezentuje moć mogu iskazivati istim jezičkim sredstvima, u istoj predstavnoj formi, njihova značenja, funkcije i učinci su različiti u zavisnosti od nekoliko

faktora, koji nisu nužno imanentni samim naracijama. Za razumevanje funkcija i delotvornosti ovih naracija u posebnim slučajevima najvažniji je kontekst u kome se izriču, određeni toposi simboličkih i ideoloških dihotomija, odnosno markantna mesta političke i geosimboličke deskripcije. Problem je, međutim, u tome što i kada se stereotipi iscrpe u funkciji 'legitimizacijske priče' ili opravdavanja političke volje u određenoj situaciji, oni i dalje pokazuju zavidnu nosivost poželjnog smisla koji se može bilo kada intenzivirati. Zato se ni mentalne mape ni tipske naracije, koje ih konstituišu u žargonima kolektivnog predstavljanja, ne mogu poimati isključivo kao vidovi određene ideologije ili diskursivne mode, jer su njihove implikacije mnogo šire i izvantekstualne. Ipak, polazeći od ideologija, nemalu ulogu u njihovom napredovanju ima fenomen podložnosti uverljivim narativnim sižeima i njima inherentno svojstvo širenja i prenošenja na nove situacije. U najsvedenijim verzijama, stereotipi se danas prepoznaju kao noseći toposi dominantnih naracija, odnosno kao reči koje pokrivaju sve; one imaju univerzalne klasifikativne funkcije (evropsko-balkansko, demokratsko-autoritarno, progresivno-regresivno, liberalno-totalitarno, moderno-tradicionalno) i tiču se same konceptualizacije stvarnosti i stvaranja dominantne slike sveta. Iza njih se mogu 'skrivati' brojne različitosti, ali je njihova korisnost u prevrednovanju, razjašnjavanju/zamagljivanju ili opravdavanju političkih/ideoloških ciljeva nesumnjiva. U naznačenim domenima ovi diskursi su više od u nauci tradicionalno shvaćenog pojma stereotipa; sada su to manipulativni identifikacioni reperi širokog klasifikativnog spektra: od proizvoljne, zbirne deskripcije do distinkcija prema ideološkoj, ekonomskoj, razvojnoj ili nekoj drugoj ravni. Reprezentujući sistem 'društvene kontrole nad kognicijom', ovakvim naracijama se organizuje i konceptualizuje percepcija sveta u neki model, simboličku ili mentalnu mapu; drugim rečima, normalizacija i ustaljivanje narativnih praksi u vidu političke, naučne ili publicističke diskursivne mode opredeljuje samu događajnost. Ako bi se napravila i najgrublja istorijska paralela između dominantnih naracija kraja XIX i kraja XX veka, ona bi svakako pokazala da se u prvom slučaju glavna priča organizuje oko pozivanja na 'narodni duh', a u drugom slučaju, kao i danas, na 'demokratski duh'. Između pozivanja na jedan ili drugi, u leksičkom smislu minimalne su razlike, svodljive na pitanja vremena i diskursivne mode. U značenjskom i praktičnom smislu, pak, razlike ovih sintagmi na sinhronijskom planu sasvim su nepomirljive jer se

tiču prinude vanjezičkih okolnosti. Ove 'minimalne razlike' impliciraju pretpostavke važne za teoriju razvoja stereotipa. Specifičnost stereotipa jeste upravo u dinamici između ponavljanja i razlike koja se podcrtava; naime, ponavljanju prethodi 'stavljanje akcenta' na važno mesto, čijim mobilisanjem započinje 'preimućstvo izabranog', koje se ogleda u njegovoj sposobnosti zamenjivanja i određivanja svih ostalih diskursivnih toposa. Tako zapravo nastaje i tako se menja stereotip, kao retorički i značenjski 'jako mesto'. Snagom uverljive mantre, stereotip postaje legitimnim argumentom promenjene stvarnosti, gde male razlike (od 'narodnog' do 'demokratskog duha', na primer) svojom sugestivnošću implifikuju referencije na društveni kontekst i istovremeno nose razlikovni smisao.

Zato je život jednog stereotipa u najtešnjoj je vezi sa društvenom situacijom. Za priču o tome kako funkcioniše stereotip, i posebno za onaj njen deo koji se tiče teorijske razgradnje ovog fenomena, odnosno “destereotipizacije”, treba imati u vidu nekoliko stvari: da se već samo imenovanje, odnosno nominacija (levica:desnica; komunizam: fašizam; islam:hrišćanstvo; Evropa:Balkan; Istok:Zapad ...) može razumeti kao 'skraćeni put', odnosno stereotip; da je naše razumevanje sveta uslovljeno 'jakim razlikovanjem', opozitima ili binarnim raspodelom – svetlo: tama, dobro: zlo...; da je način na koji je nešto izrečeno jedan od plodnijih puteva “destereotipizacije”; i na kraju, da je u razotkrivanju funkcionisanja stereotipa važnost konteksta i društvene mode od presudnog značaja, ali ne u smislu univerzalnog ključa kojim se otvaraju sva vrata teorijske analize, već u smislu pouzdanog načina da se razumeju njegovi dominantni mehanizmi prilikom strukturisanja pojavnosti i čovekove adaptibilnosti na nju. U krajnjem slučaju, ako pretpostavimo izvesnost procesa destereotipizacije, do njega bi se teško došlo 'obrtanjem slike', zamenom ili prostim negiranjem, tako da insistiranje na lažnosti stereotipa nije najsrećnije izabran analitički put; ovaj proces bi mnogo pre podrazumevao odgovore na pitanja *kada, kako, zašto* i *šta* se stereotipom postiže. Dakle, da li je ono što se stereotipom tvrdi tačno ili netačno, odnosno lažno, u strogom smislu reči, za analizu je irelevantno pitanje. Negiranje, zamena ili antistereotip može se razumeti kao reakcija na stereotipe dugog trajanja, zbog čega to nije strategija destereotipizacije, nego je više postupak koji na kraju dovodi do još jačeg potvrđivanja stereotipa dugog trajanja.

Literatura

- Bakić-Hayden, Milica (2006): *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: IFDT/ Filip Višnjić.
- Berlin, Isaija (2006), *Koreni romantizma*. Beograd : Službeni glasnik.
- Đerić, Gordana (2005): *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: IFDT/ "Filip Višnjić".
- Fauconnier, Gilles /Turner, Mark (2002): *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Goldsworthy, Vesna (1998): *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale University Press,
- Hall, Stuart (1997): "The Work of Representation", u: Hall, Stuart (ed.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Hercfeld, Majkl (2004): *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Holland, Dorothy & Quinn, Naomi (1987) "Culture and Cognition", u: *Cultural Models in Language and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kecmanović, Dušan (2005), *Nacionalni karakter: razm(j)ere zloupotrebe*. Beograd: NSPM.
- Pomian, Kryzstof (2001): *Evropa a její národy. Ve znamení jednoty i různosti*. Praha: Mladá fronta.
- Rot, Klaus (2000), *Slike u glavama*, Beograd: Biblioteka XX vek (prevod sa nemačkog).
- Saussure, Louis & Schulz, Peter (ur.) 2005. *Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind*. Amsterdam & New York: John Benjamins.
- Subotić, Milan (2007): "Na leđima bika: o simboličkoj geografiji evropskog prostora", u: *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*. Beograd, IFDT/ Filip Višnjić, s. 7-45.
- Todorova, Marija (2006): *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press